

A gyulai várbirtok malmainak története

KISS ANIKÓ

A gyulai és Gyula-környéki vízimalmok történetét idáig nem dolgozták fel. Írásom megkísérli e hiányt pótolni. Foglalkozom a gyulai uradalom, majd a várbirtok malmainak történetével a török hódoltság létrejöttéig, a hódoltsági időkre nincs használható adatom, az újratelepülés után csak a gyulai malmokat vizsgálom közelebbről, mert egyéb Békés megyei malmokról alig van megbízható forrásom.

Gyula határa a Fehér-Körös egykori árterületén fekszik. Kétféle területet különböztethetünk meg környékünkön: a magasabb fekvésű ó-pleisztocén hátat és ettől keletre az előbbinél néhány méterrel alacsonyabban fekvő szintet, a Körösök árterületét. A Fehér-Körös csekély esése miatt (km-enként 20 cm) környékünkön nem tudott olyan mély medret vájni, hogy abban víztömegét áradáskor is levezethette volna. A csekély esés miatt ágakra szakadt, szigeteket vett körül, másutt kanyargós folyású volt. A főágot különböző kiágazások kísérték, erek, fokok, amelyekben az év legnagyobb részében volt élő víz.¹

A város közelében a mocsaras, vizenyős táj találkozott a szárazabb, gabonatermelésre alkalmasabb területtel. Olyan folyóvíz, amely malom hajtására képes, volt bőven, a Fehér- és Fekete-Körös, valamint a mellékágaik, a fokok, erek. Így hamarosan feltűnnek a vízimalmok Békés megye területén.

Az első malomhelyek és malmok Gyulán és környékén

A vízimalmok kezdettől fogva a feudális földbirtok részei, egy-egy birtokos több malommal is bír. Ennek egyik oka az, hogy a kis esésű Körösök csak lassú munkamenetet biztosíthattak, másik ok, hogy a malom a feudális birtok jelentős jövedelemforrása.

Az első malomhely Gyula környékén 1261-ben tűnik fel, IV. Béla adományozza az egri püspökségnek: „... Feyerem falu szolgáltatókkal. Továbbá Pispyki (Piski) ... és egy a Fejér-Körös (Crisium) melletti malomhellyel ... Békés megyében.”² Ez a Fejéremhez tartozó malomhely később hol Alabián, hol Vesze határában bukkan fel, a XVI. században itt állt a gyulai várbirtok egyik nagy jövedelmű malma.

A környékünkön birtokos hatalmas Maróthy család elcserél 1446-ban bizonyos birtokokat az egri egyházmegyével. Így adja a Maróthyak birtokába a XV. században Veszét, Piskit és Fejéremet az egri egyházmegye. „... ezért mi előbb említett, tudniillik Vesze (Weze), Piski és Fejérem (Feyerem) nevű birtokainkat, azok bármiféle összes hasznával és tartozékai-
val, vagyis megművelt és műveletlen szántóföldjeivel, erdeivel és berkeivel, földjeivel, legelőivel, kaszálóival, rétjeivel, malmaival és malomhelyei-
vel ...”³

Egy-egy záloglevélben sem feledkeznek el megemlíteni a nagyjövedelmű malmokat és malomhelyeket. 1491-ben Corvin János, a környék új ura elzálogosítja a gyulai uradalomhoz tartozó Pálulése birtokát. Ebben az oklevélben is mindjárt a vizek után olvashatunk a malmokról.⁴

1510-ben Brandenburgi György örgróf kapja meg Ulászló királytól a gyulai uradalmat. Az oklevél ismét a vizek után említi a malmokat.⁵

A malomhelyek minden bizonnyal fontos és értékes részei a földbirtoknak. A környékünkkel kapcsolatos birtokadományozó oklevelek a legfontosabb birtokrészek — szántók, kaszálók, rétek, szőlők, vizek — között sorolják fel a malomhelyeket és a malmokat. Ezeket a birtokrész-említeket nem tekinthetjük csupán sztereotip felsorolásnak még akkor sem, ha a kizárólagos sík Békés megyében hegyeket-völgyeket is írnak az oklevelek. Legalább annyit bizonyítanak az ilyen felsorolások, hogy melyek a birtok fontos, értékes részei.

A feudális termelés akkor is a nagybirtok szükségletét elégíti ki, amikor gabonát termel, akkor is, amikor megőrli, hiszen ezzel is az uradalom hasznát fokozza.⁶ Így érthető, hogy a malom és a malomhely feltétlenül említendő.

A malomépitési jog a földesúré. Azonban nem minden birtokrészen van hozzá alkalmas hely. Előfordul olyan hatalmaskodás, hogy valaki a más földjén a maga hasznára létesít malmot, vagy gátat emel, ezzel az ereken, fokokon árvizeket okoz, az árvizek pedig tetemes károkat. 1509 közepéről maradt ránk Corvin János özvegyének és Mezőgyáni Máté személyes jelenléti főjegyzőnek a pere.

„... Az Ur 1496. évében ... Mezőgyáni Máté mester a Fekete-Körösön (super fluvio Fekethekeres) egy malmot emeltetett” ... a malomgáttal elfogta a Fekete-Köröst a meder közepéig. A megemelt vízszint következtében víz alá kerültek és kipusztultak Vári birtok földjén az erdők.⁷ Az erdők neve: Banyahath, Halyagos, Zegere, Themerdek, Homorodhath, Somkerek, Hozyokerek, Egedkereke, Hozyoerdew, Nagh Mogyoros, Lapos Halas, Kezepdulkerek, Thisseskereke, Hozyokerek, Nagh Mogyoros, Zenth Peter zygethe, Borsos Kerek, Epreshath, Nyeses vagy Weremhath, Hozyoberek, Medes, Nagh Zilagh, Borosthianus, Almand, Varyath, Kerely, Oltwan, Erdewkez, Kereserdew, Kerekrethath, Malomerdew, Keskeny Zilagh, Gwzola.

A malmok nem csupán gazdaságilag értékes részei egy-egy birtoknak, hanem köztisztületben is állottak, hiszen itt készül a mindennapi kenyérhez szükséges liszt, az életet adó drága gabona itt válik igazán emberi táplálkozásra alkalmassá. Néhol szinte vallásos tisztület övezi a malmot.⁸ Erre egyetlen adatunk van Békés megyében a gyulai uradalom malmai közül a XVI. századból: a békési kisebbik malom neve Szent Pál malom.⁹ Erre a tisztületre kell gondolnunk, mert olyan adatunk nincs, hogy ez a malom pálás szerzeteseké vagy az egyházé lett volna.

Malmok és malomjövedelmek ajándékozása

A földesúr köteles a birtokán levő egyházakról gondoskodni. Ennek egyik anyagi lehetősége a malmok és malomjövedelmek adományozása.

1511-ben György brandenburgi örgróf, a gyulai uradalom ura, a város egyházát gazdag javadalmakkal ruházta fel. Többek között két malmot kap a gyulai egyház Doboz közelében: „egyik 3 kerékre a Fekete-Körösnek mondotton, a másik a Fok nevű vízen, a fentebb írt Békés megyében, Doboz nevű birtokunk határai között.¹⁰ Ez a Fok nevű víz ma már nagyon nehezen azonosítható valamelyik jelenlegi helynévvel. Doboz közelében, a falu alatt és felett számtalan kis élővíz volt a múlt század közepéig. Egy-egy erecskét felváltva emlegetnek „fok”-nak és „ér”-nek, a két fogalmat ma már nem különböztetik meg világosan egymástól. Ránk maradt határjárású jegyzőkönyvek és a mai dobozi népnyelv is ezt bizonyítja. Az 1500-as évekből — természetesen — térképünk nincs. A XIX. század 30-as éveiből van egy eléggé részletes, mérnök által készített térképe a gyulai múzeumnak Doboz határáról.¹¹ Ezen találunk egy Sebesfok nevű vizet, talán neve árulkodhat arról, hogy képes volt malmot hajtani. Jelöl még a térkép Szanna és Doboz között Malomeret, Malomkertet, Egyházeret. Ezek valamelyikén is állhatott a Fokmalom, valamint a Fekete-Körösön a másik malom.

A gyulai várbirtok a város jelenlegi területén is működtetett ugyanakkor malmokat. Ezeknek az ú. n. szombati jövedelme is a gyulai egyházat illette. Az egyik 5 kerekű volt, a Fehér-Körösön állot, a másik 2 kerekű, és az egyik mellékvízen, amit szintén Fok-nak neveztek — volt. Az oklevél megjegyzi, hogy mindkét malom Gyulán van.¹² A szombati jövedelem 24 óras malomvámot jelent. Szombaton este Ave Mariától, az esti harangozástól vasárnap este harangozásig a malom minden jövedelme a plébániát illette.¹³

Az odaajándékozott malmokkal kapcsolatos munkákért a továbbiakban a plébános volt a felelős. Mátyás, gyulai plébános 1518-ban el kívánja cserélni más állásért a gyulai plébániát. Mielőtt azonban távozna, a plébánia javait fel kell újíttatnia: „... a fürdőt a házzal és az említett plébániához tartozó malmot megújíttatni és újjáépíttetni tartozik”.¹⁴

A malmok építői, karbantartói, a malmokkal kapcsolatos egyéb kötelmek

Láttuk a malmok urait, tudjuk, hogy adták és kapták javadalmazásként, most nézzük meg a malmokkal bajlódó, velük dolgozó egyszerű emberek helyzetét is.

A gyulai és környéki malmok építőiről adat nem maradt fenn. Minden bizonnyal magyar jobbágyok voltak, a malmok zömmel fából készültek, elmés szerkezetüket jobbágyok faragták. A famegmunkálás magas szintjét jelzik a gyulai vár leltáraiban fennmaradt szerszámnevek: balta, kés, vonalzó, köszörűkő, kalapács, bárd (Bardh), fejsze, (Kethewfeysse), szekerce, (Heyazosekerce), fúró (Kwpasfuro), fűrész (fures), véső (Wesew), reszelő

(Reselew), körző (chirkalom), gyalu (gyaluw), mérőeszköz? (schnur), emelő-szerkezet (geem), emelőszerkezet? czyuha), fenőkö (zanda), kecskeláb (kechkelab), csigaház (chygaház), csákány (chakan).¹⁵

A 21 különböző szerszámnév jelzi, hogy minden famunkát el tudtak végezni, s a velük dolgozó ember csak így, közvetve bontakozik ki előttünk.

A malmok elkészültüktől kezdve állandó karbantartásra szorulnak. Épületük fala fából készült. Legelterjebb volt országosan is a boronafalazat, zsúppal, náddal, zsindegyel fedve. Nem csupán a malomépületet készítették fából, ebből az anyagból faragták az egész malomkésztséget is. A könnyen pusztuló anyag megkívánta az állandó karbantartást. Ez a munka is jobbágyteher volt. Fontosságát a rendelkezések részletessége is igazolja: „... ennek a két malomnak a töltését, valamint vízvezető árkát a mi két Dobox és Szanna nevű birtokunk jobbágyai és a Krakó (Craco) és Újfalú (Wjfalú) utcáknak a jobbágyai a mi békési Gyula városunkban, valamint Szentbenedek (Zenthbenedek), Györke (Gyerke), Zaránd megyében fentebb írt helységekben levők, Mátyás plébános jobbágyaival együtt... tartoznak tartani, tisztítani, tölteni, ahogy a szükség kívánja.”¹⁶

A többi malom karbantartása is jobbágyteher, ez alól még a polgárok sem élvezhetnek mentességet. Corvin János Gyulát szabad várossá nyilvánítja 1496-ban, polgárait kiváltságokkal látja el, de a malmok karbantartását továbbra is kötelességüké teszi: „... ugyanezen polgárok és lakosok a rekesztéket, amelyeket egyszerűen „gaad”-nak neveznek, amelyek a mi malmaink körül vannak, igazítani, a víz egyenes folyását ugyanezeknek állandóan javítani, a szétrombolódottakat újjáépíteni, valamint fát és bort, ahogyan régen bevett szokás volt, a mi Gyula várunkhoz szállítani tartoznak”.¹⁷

A malomárok tisztítása bizonyára az év kis vízjárásos időszakaiban többször is szükségessé vált. A lassú folyók, ha a gát miatt megszorultak, felgyorsult árjukkal kimosták a partot. A nagy őszi esőzések, a tavaszi hóolvadás károkat okozhatott a malomkésztségben. A belső javításokat elvégezte a molnár, a külső munkákhoz azonban sok ember együttes összefogása kellett.

A karbantartó munkálatok mellett egyéb kötelességek, terhek is neheztedek a jobbágyokra a malmokkal kapcsolatban. Ilyen volt a malmokba való fuvarozás. Egy 1525-ben kelt oklevél arról rendelkezik, hogy a vár körül levő négy falucska jobbágyai kötelesek a malmokba fuvar adni: „... van a vár körül négy falucska, úgymint Szélhalom (Zeelhalom), Turgony (Turgon), Izsák (Yzaagk), Felszer (Fewlzer), amelyek tartoznak a vár számára szükséges mindenféle szolgálatot teljesíteni, tudniillik mind szénakazlakat, mind gabonakazlakat rakni, az ottani allódiumon levő terményeket, búzát, árpát, őszi búzát a várhoz szállítani, a malomhoz vinni, és a malomból vissza a várhoz, a várat tisztítani, sőt örölni, tűzifát összerakni stb.; amely munkák helyett, ha pénzben váltanák meg, 70 Fl-ot adjanak”.¹⁸ Bizonyára terhes szolgáltatás lehetett ez, ha tekintetbe vesszük a korabeli útviszonyokat, valamint a nagy távolságokat.

Ha a malomhoz pénzért vásárolandó dologra van szükség, azt az uradalom megvásárolja. 1528-ban a békési malomnak 14 Fl-ért vesznék malomkövet.¹⁹

A molnárok társadalmi helyzete

Eddigi fejtegetéseinkből tudjuk, hogy a malmok építői, karbantarói, fuvarosai a várbirtok jobbágysai voltak. De kik voltak a molnárok? — Ők is jobbágyemberek voltak, akik munkájukért a várbirtoktól külön javadalmaszásban nem részesültek. Név szerint egy molnárról tudunk, a békési Hatos malom molnárját 1528-ban Kywsidy Jánosnak hívják, elszámol Sadobrich Péter várnagynak a malom pénzjövendelmével.²⁰

A vár nem katona és nem jobbágy alkalmazottai a várnak végzett munkáért rendszeres fizetést kapnak. Ilyen mesterségnevek találhatók 1527-ben a gyulai uradalom számadáskönyvében: kerékgyártó, szakács, pék, kertész, majoros, kovács, asztalos, borbély, kocsis, tűzmester.²¹ Ezek között egyetlen molnár sincs. A várnagyok, udvarbírók szabadon rendelkeznek a molnárokkal. Néha szakmunkával bízzák meg őket, néha egészen mással.

Környékünkön — Gerlán — él a gazdag Ábránffy család. Nekik is van malmuk. 1527-ben kivizsgálásra indul Sadobrich várnagy és négy molnár — malommester (magistri molendinatorum). Gerlára. Valószínűleg a malomgátat emeltette meg Ábránffy Péter, és így a gyulai várbirtok malmai nem jutottak kellő vízmennyiséghez.²²

A molnároknak nem csupán a mag megőrléséhez kellett érteniük. A gyulai, két békési, a vári és az alabiáni molnárok tartoztak a gyulai vár számára építő- és bognár-munkálatokkal szolgálni fejenként és évente 25 Ft értékben.²³

A molnár jobbágy-voltát talán az is bizonyítja, hogy néha a molnári munkakörbe egyáltalán nem tartozó munkát is kénytelen elvégezni. Ahorn udvarbíró írja 1524-ben: „Az udvarmester parancsára úgy végeztem a molnárral, hogy vásárolt egy lovat és nyerget a bírónál, 6 Ft-ot adtam neki erre, hogy fizesse ki.”²⁴

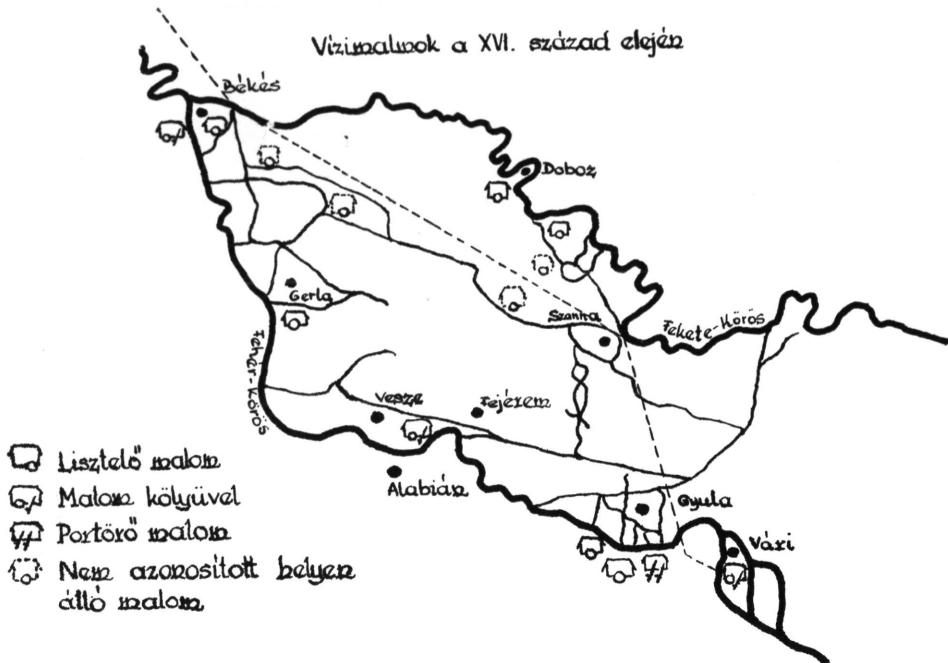
Tudjuk az 1500-as évek magyar iparúzó mestereiről, hogy családnevük helyett leggyakrabban mesterségnevükön nevezik meg, írják össze őket. 1525-ben a gyulai adózók között három Molnár nevű van: a Bojtorján utcában lakik Molnár Dénes (Dionisius Molnar), a Karkó utcában Molnár János (Joannes Molnar) és Molnár Ambrus (Ambrosius Molnar).²⁵ Jegyezzük meg még itt, hogy a gabonával kapcsolatos iparágakról a következő gyulai családok veszik nevüket ebben az időben: Malomszegen lakik Kásás György (Georgius Kasas), a Bojtorján utcában Szitás István (Stephanus Sytas), Rostás Benedek (Benedictus Rostas), Rostás János (Joannes Rostas), Köblös Orbán (Urbanus Kewbles), Köblös László (Ladislaus Keubles).

Noha a molnárok jobbágyok voltak, nem tartozhattak a legszegényebb emberek közé. Ezt bizonyítja az az oklevél, amely a gyulai várórság okozta kártételeket veszi számba 1553-ban. Molnár András 16 Ft, Molnár Imre 36 Ft, és Molnár György özvegye 22 Ft kárt szenvedett.²⁶ Akiknek ekkora káruk keletkezhetett, azok nem tartozhattak az egészen szegény emberek közé.

A gyulai várbírtok malmai a XVI. században

A gyulai várbírtok az 1500-as években a következő helyeken rendelkezett malommal: 1525-ben Gyulán van egy, Váriban egy, Békésen kettő, Alabiában, illetve Veszé közelében egy. A gyulai egyház tulajdonában áll két dobozi malom. Négy kisebb malomról is történik említés 1525-ben: Nyárszék (Nyarzegh), Ökörörvény (Oekeoroerwen), Dobozközi (Dobazkoezy) és Bírófoka (Byrofoka) helyeken állottak. A négy kis malom helyét ma már azonosítani nem tudjuk. Békés és Doboz között állhattak kis fokokon. A várbírtok középpontjától messze eshettek, nehezen megközelíthető helyeken állhattak, teljesítményük is kicsi volt: e négy malmocska együttes jövedelme 80 Fl, az öt nagy malom ugyanekkor 660 Fl-ot hoz. Csak egy oklevél említi őket, valószínűleg eltűnnek hamarosan.²⁷ Az ekkori feljegyzések nem említik a működő kőpárok számát.

1559-ben Gyulán két malmot említenek, a doboziról azt írják, hogy a gyulai polgároké, az alabiáni malmot Veszénél jegyzik fel. A korábban említett nagyobb teljesítményű malmok mind megvannak, a malmok száma tehát eggyel nőtt. Hogy ez éppen Gyulán létesült, a város lakói lélekszámának emelkedésével magyarázható²⁸ (1. kép).²⁹ 1559-re a működő kővek száma is növekedett: 20 kőpár dolgozik a várbírtok számára, egy a gyulai polgárok hasznára. Tehát a malmok belső berendezését is bővítették, az emelkedő gabonatermelés és igények fejlettebb termelőeszközöket kívánnak.

1. Vízimalmok a XVI. század elején
1. Wassermühlen zu Beginn des XVI. Jahrhunderts

Bogdán István Malom és népesség című cikkében érdekes számításokat végez, amikor a malmok számából, LE szükségletéből a népességre következtet. Megállapításai országos adatokból eredők. Ha vitatkozni is lehet a cikk alapul vett számítási adataival, a nagy számok törvénye alapján feltehetően érvényesek. A mi szempontunkból az alábbiak az érdekesek: a technika lényegében változatlan, a termelőeszközök tágabb viszonzyszámai is változatlanok. Adatai a XVIII. és XIX. századból valók, de éppen az imént említett okok miatt korábbi századokra, akár kétszáz évre visszamenőleg is érvényesek, — jegyzi meg. Szerinte a XVI. században egy kópár LE szükséglete 0,5. Országosan ebben az időben célszerű 1 malom = 1 kópár számítással dolgozni. Megállapítja, hogy egy főre jutó malomszükséglet (Egy malom = egy kópár!), 0,0027. Tehát egy fő élelmezéséhez 0,0027 kópár örleménye szükséges.³⁰

Az 1559-es év adatai alapján kínálkozik a viszonzyszám felhasználása: hány embert is élelmezett az akkori két gyulai malom, mennyi lehetett a város lakossága. Tudjuk az 1559-es urbárium adataiból, hogy két malom 6 kópárral dolgozik városunkban. Ha elvégezzük a számítást, 2200 körüli lakosság számot kapunk. Ez az adat nagyon valószínűnek látszik.

Bácskai Vera A gyulai uradalom mezővárosai a XVI. században című cikkében³¹ egészen más számítások alapján, censusból, zsellérsorból élők százalékából, adókedvezményeket élvezőkből számítva elfogadja a Szücs Jenő által 2500—3000-re becsült lélekszám-adatot.³² Ha tekintetbe vesszük, hogy a vár katonaságát nem feltétlenül a gyulai malmok örleményeiből élelmezték, hanem a többi — a várbirtokhoz tartozó malom jövedelméből, valamint megfontoljuk, hogy élelmezéshez szükséges örlemény kézimalmokon is bőven készülhetett, igen valószínű adat birtokába jutunk.

1561-ben kelt urbárium 6 malmot említ, Gyulán kettőt. Az egyik a Körös folyón van, neve Nagymalom (Nagh malom), négy kópárat forgat, a másik két kópáros, Fokmalomnak hívják: „quod vocatur Fok malom”.³³

A *Nagymalom* helyét könnyen megállapíthatjuk. Későbbi ábrázolások és térképek mindig ugyanazon a helyen említik, a vártól nyugatra, a huszárvár közvetlen közelében, a Fehér-Körös medrénél, a mai nagyobbik — görögkeleti — templom helyén. A Fokmalom helyének megállapítása már problematikusabb. Egy 1511-ben kelt oklevél a „Gyula városában, a Fok nevű mellékágon” említi (in diverticulo aquae foc vocato).³⁴ Előfordulhat, hogy az ú. n. Holt-Körös ágat nevezi Fok-nak az oklevél. Ma így ez az elnevezés Gyulán nem él, a ma már betöltött medret Holt-Körösnek, Kis-Körösnek nevezték a gyulaiak a századfordulón.

Mogyoróssy János 1882-ben beszámol egy régi gyulai malomhelyről. Hite szerint a ferencrendi kolostor romjairól beszélve a következőket mondja: „1834-ik évben — már mint gyulai uradalmi gazdatiszt — a gyulai összes kilenced alatti szőlőskertek összeírásával lévén a Wenckheim grófi család által megbízva, ily működésem közben a helyszínelés alkalmával a velem járt városi esküdtek közül, midőn a megemlített romok vidéke is általam összeíratott, Lévy Zsigmond nevű megemlítette: miszerint ő, öreg embereknek előadásából tudja, hogy a hajdanban ott lakott férfi szerzeteseknek a kolostor alatt délre, a Fejér-Körös jobb partján vízimalmuk is volt. Ezen emlékeztető előadás után kutatásokat teendő, a közel eső helyszínre mentünk;

és valóban az említett malomnak tölgyfa cölöpjei maradványait — a már azon idő szerint (1834-ben) a holt Körös partján itt-ott kiállva láttam és láttuk.”³⁵

Hogy ez a vízimalom, — ha csakugyan annak a maradványait látták —, tényleg a szerzeteseké lett volna, azt több adat cáfolja. Az 1561-i urbárium világosan megmondja, hogy ez a malom is (a Fokmalom) a várbirtok tulajdona. A dobozi malmot fel sem jegyzi, mert az 1559-es urbárium szerint a gyulai polgároké.³⁶ Másik adat, ami a szerzetesek tulajdonjogát cáfolja az, hogy 1528-ban Csanádi János zárdafőnök György őrgrófhhoz kénytelen panaszolkodni, mert a vártisztek a szerzeteseken is megveszik a vámot, pedig nekik szabad őrlésük van.³⁷ Adataink arról nincsenek, hogy a gyulai szerzetesek malomlétesítési jogot kaptak volna. Mégis elképzelhető, hogy a hagyomány egy régi, valós állapotot őrzött meg, a Fokmalom a ferencendi szerzetesház közelében állhatott, és régen a gyulai egyház is részesedett a malom jövedelméből.

A malomjövedelem

Lássunk most egy kis ízelítőt összeg szerint is a malmok jövedelméből! A malomlétesítési jog a várbirtok urát illette, és azé volt a malmok minden jövedelme is. Az őrlésért vámot kellett fizetni, ez alól Gyulán csak a ferencendi szerzetesek a kivétel.

Az első reánk maradt adójegyzék 1519. április 24-én kelt. Ekkor a gyulai malmok 368,04 Fl jövedelmet hoznak.³⁸

1524/25. év: a gyulai malom	313 Fl
a vári malom	357,50
a békési Hatos	807,95
a békési Szt. Pál	45,90
az alabiáni	297
	1821,35 Fl ³⁹

A malmok a következő években nem hoznak még nagyjából sem hasonló jövedelmet. 1526/27-ben a gyulai malom csak 104 Fl-ot jövedelmez,⁴⁰ 1528-ban 273 Fl-ot, a békési Hatos 199,50 Fl-ot.⁴¹ Az ingadozó jövedelem oka az, hogy a vízimalmok teljesítménye technikai berendezésén kívül nagyban függött az időjárástól. A száraz idő, az árvízveszély, vagy a korán beálló tél mind-mind csökkentették a vízimalmok jövedelmét, a rossz termésről nem is beszélve.

A búza áráról is találunk adatokat. Egy jövedelemjegyzékből megtudjuk, hogy egy gyulai köből 1 Fl-ot ér.⁴² Egy gyulai köből 200 liter.⁴³ Egy liter búzát átlagosan vehetünk 75 dkg-nak, így egy gyulai köből 150 kg lehetett. Mai mértékegységekkel számolva 1 q búza ára 66 dár volt. A malomjövedelem búza-értékben számolva is magas volt. Mivel arra nincs adatunk, hogy egy köből búza megőrléséért mennyit kellett fizetni, így a malomjövedelmekből a malmok teljesítményére nem tudunk q tételben következtetni. Próbáljunk akkor az országos adatokra támaszkodni.

Bogdán István alapos összehasonlító adatok alapján — ismét csak a nagy számok törvényére hivatkozva — számításokat végez a malmok teljesítményével kapcsolatban. Adatai szintén főleg XVIII—XIX. századiak, de megjegyzi: „a munkaképesség 200 éves változatlansága arra enged következtetni, hogy előzőleg is hasonló volt a helyzet: a XV—XVI. századi — esetleg még korábbi — malmok is hasonló kapacitással működtek, LE szükségletük is hasonló volt”.

A gabonamalmok kerekének teljesítményátlagát 0,5 LE vízikerekenként — állapítja meg. 1 kópárhoz 1 vízikerek tartozik. 1 kópár órlesi képessége 26,26 kg óránként.⁴⁴ 1559-ben a várbirtok 20 kópárjának 24 órai órlesi kapacitása meghaladta a 100 q-t.

Ahogy növekszik a török veszedelem, úgy fogyatkozik meg a malomjövedelem. Először is kevesebb gabona terem, a másik ok pedig az, hogy a várnál erődítési munkálatok folynak, a vár árkait ássák, így romlik a malmok vízellátása. Valószínűleg még a vár eleste előtt elpusztult az alabiáni malom, ez fel sem épül többé. Az ostromnak áldozatul esik a többi malom is, hiszen épületük, gépi berendezésük gyúlékony. A malom fontos stratégiai célpont, hiánya megnehezíti az élelmezést, ezért igyekeznek a küzdő felek egymás malmait megsemmisíteni.

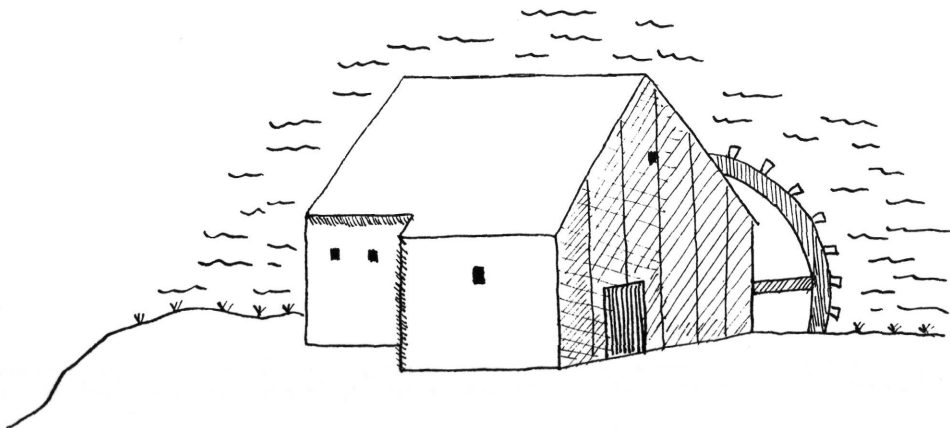
A török világ idején a malmokról, malomjövodelekről számottevő adatunk nincs ezidáig.

Malomtípusok

A gyulai várbirtok malmai a XVIII. századig kivétel nélkül vízimalmok. A Fehér- és Fekete-Körösön, vagy az ezeket kísérő fokokon, ereken működtek, a partokon álltak, vízszükségletüket malomgátak biztosították. Malmaink közül három komplex munkafolyamatot, négy speciális munkát végez.

Lisztelő malmok. A XVI. századi Gyuláról több látkép is maradt ránk, ezeknek azonban az egy Zündt Mátyás által 1566-ban készített metszetén kívül semmi közük sincs a tényleges Gyulához. A Zündt-metszet áll a legközelebb a valósághoz.⁴⁵ Ezen a képen két malomábrázolás látható. Az egyik a vártól délre, ez puszkaporkészítő malom. Mindkettő a Fehér-Körös vize mellé rajzolja Zündt. Vízikerekes, alulcsapós malmok ezek. A vízikerekek lapátjainak általános anyaga fenyő, a tartóvilláké tölgy és gyertyán.⁴⁶ Ezeket a faanyagokat a fenyő kivételével megtalálhatták a várbirtok erdeiben bőséggel. Ahány kereke van a vízimalomnak, annyi „bokor követ” vagy más szerkezetet járát. A bokor kő az alsó — mozdulatlan — és a felső, körmozgást végző malomkő (2. kép).

A gyulai lisztelő malom berendezésére csak következtethetünk. A ma élő öreg emberek sem emlékeznek a környéken — Pél kivételével — vízimalomra, ha látták is életükben, belső berendezését nem ismerik. Bizonyosan tudjuk, hogy a XVI. századi malmaink aligha voltak szitarendszerrel ellátva, csak megőrölték a magot, „parasztra” őröltek, de nem választották külön a lisztet és a korpát. Ezt a szelektáló munkafolyamatot kézi erővel, sziták segítségével mindenki otthon, maga végezte, ha akarta. Már láttuk, hogy

Gyulai portörő malom az 1566-os
Zündt-metszetről

2. Gyulai lóporosmalom a Zündt-metszet alapján 1566-ból
2. Gyulaer Pulvermühle nach einem Zündt-Stich von 1566

1525-ben lakik Gyulán Szitás és Rostás nevű adózó, fel is tételezhetjük, hogy tőlük vásárolták a gyulaiak szita-és rosta-szükségletüket. 1528-ban 19 szitát és rostát leltároznak a gyulai várban, a konyhában van két sűrűszita (sewrewsitha), a lisztároló helyiségben (in testudine, ubi farinae conservantur) korpát említenek.⁴⁷ A rostára az őrlés előtt volt szükség, ezzel tisztították meg a magot.

Kölyük, — *kallók*. Eddig olyan vízimalmokat említettünk, amelyek gabonát őrölnek lisztté. Más meghajtású malommal országosan sem találkozhatunk a XVI. századi Magyarországon. A már említett malmok egy része nem csupán lisztkészítéssel foglalkozott. A vári, a békési Hatos, az alabiáni kölyüvel, kallóval is rendelkezett. A kölyü vagy kalló működési elve eltér a lisztelő malomtól. Az körben forgó munkamegosztású, súrlódás útján őröl, a kölyü változó mozgásirányú munkamegosztást végez, üt, illetve tör az ú. n. nyilak segítségével. Az említett három malom kölyüje posztót készített.

Ezek a kölyük a lisztelő malmokhoz képest csekély jövedelmet hoznak. Pl. míg a vári malom 357,50 Ft-ot jövedelmez, kölyüje 11 Ft-ot. Az alabiáni 297,04 Ft-ot, kölyüje 15,50-et. A csekély jövedelem okát abban kereshetjük, hogy a malom kölyü részének önköltsége minimális, csak egy vízikereket használnak malmonként a kölyük járatásához, a lisztkészítéshez jóval többet. Míg a malomkő igen drága (1528-ban 14 Ft!),⁴⁸ addig a kölyü minden alkatrésze elkészíthető a faragómunkák tudós mesterével, a molnárral. (A ma Gyulán élő öreg molnár, Balogh András szerint emberemlékezet óta Sárospatról hozatták a malomkövet, és mindig igen drága volt!)

A kölyüvel is rendelkező vízimalmok tehát komplex munkafolyamatot végeztek, — lisztet és posztót állítottak elő — egyetlen energiahordozó, egyetlen malomkészség felhasználásával.

Portörő malom. A kölyü elvén működik a lópor előállításához szükséges portörő malom is. A lóporhoz szükséges anyagokat a nyilak apróra zúzzák, majd mérték szerint vegyítik a várbeli hozzáértők.

Vízi energiával működtetett lóporos malmot 1561-ben említ egy várleltárunk,⁴⁹ az 1566-os Zündt-metszeten meg is találjuk a kis építményt a vártól délre, vizikerekét a várárokba vezetett Fehér-Körös vize hajtja (2. ábra). 1559—1561 között épülhetett Bornemissza Benedek kapitánysága alatt, az 1559-es várleltár még nem említi, az 1561-es már igen.⁵⁰ Ez utóbbi leltár abból az alkalomból készült, hogy Kerecsényi László átveszi a várkapitányi tisztelet Bornemissza távozása után.

Puskapor nem csak vízimalom segítségével készült. Emberi erővel működtetett őrlő-, törőszervezetekről vannak adataink. Az 1520-ban kelt várleltár említi három őrlőszervezetet: „A vár felső szegélyén, avagy a vár ámbitusán: . . . azután ugyanott . . . szárazmalmok (molendina arida) amelyekből kettőnek van köve, a harmadiknak nincs, és ezek a malmok nagyon elhanyagoltak, kevés gerenda hever itt”.⁵¹

Kölyüvel és kézimalommal egyaránt végeztek portörést a gyulai várban. Egy harmadik típusú eszközt is említi az egyik várleltár: „Két vas eszköz, amelyeknek mindkét oldalához két kőgolyó van felakasztva, a por zúzásához”.⁵²

Az emberi energiát hasznosító portörő szervezetek méreteiről is lehet fogalmunk, ha megfigyeljük, hogy hol vannak elhelyezve, milyen tárgyak környezetében. Zömük helyiségekben van szerszámok társaságában, egyszer írják össze szabad ég alatt, de akkor megjegyzi a leltár készítője: „elhanyagoltak”. Ismerve a vár termeinek méreteit, ezek a kézi eszközök túl nagyok nem lehetnek.

Egyéb malmok. A lisztelő, posztókészítő, és portörő szervezeteken kívül más anyagok zúzására alkalmas készségeket is találunk. A különböző kásaféléket kölyükön törik meg. Az 1528-as várleltár említi: „egy fa eszköz a nyári udvarban, köleskása készítéséhez és só töréséhez, vulgari: kewlew”.⁵³ A kölest és a sót lehetett egyazon készséggel, kölyün törni, a puszkaporral együtt — természetesen — más nem készülhetett. A kása és só őrlésére alkalmas szárazmalmokról, amik mind kézimalmok, a későbbi várleltárokból is olvashatunk.

Ezeknek az őrlő szervezeteknek a működtetése nehéz fizikai munkát igényelt. A sőtörés pl. jobbágyteher volt. A vár szolgálatára rendelt négy falucska jobbágyai voltak erre kötelezve. A kősót nagy darabokban kapta a vár, ételízésítésre alkalmassá Izsák, Turgony, Felszer és Szélhalom jobbágyai tették.⁵⁴

Egyéb malmok nyomára nem sikerült bukkanni. Hogy olajütő lett volna a várban, arról nem tudunk. 1527-ben veszik az olajat, igaz, hogy ez olivaj. Ára 6,75 Ft, nagybőjt idején fogyasztották.⁵⁵ 1522-ben a leltárban egy hordó lenmag,⁵⁶ ezt azonban inkább vetőmagnak használták, mint olajkészítés céljára.

Malmaink a török világban

1566-ban bekövetkezett, amitől évek óta rettegtek a gyulaiak. A környéket már régen dúlta a török, faluk egész sora válik lakatlanná, az emberek elmenekülnek, a mezőgazdasági termelés minimálisra csökken. Valószínű, ekkor pusztul el a vári, veszei, dobozi malom. A törököt Gyulán két malom várja be, de az ostromnak bizonyára mindkettő áldozatul esik. Valószínűleg felégették a törökök a várossal és a vár külső védőműveivel együtt.

A török hódoltság idején okleveles adatunk nincs a gyulai malmokról. Hogy legalább egy lehetett a vár birtokában, az valószínű, hiszen a katonákat élelmezni kellett. Valószínűleg ez a malom látta el a város polgári lakosságát is egy ideig.

Az 1664–66 között Gyulán is megfordult Evlia Cselebi török világutazó említi is a malmot: „Különös látvány az, hogy egyik házból a másikba, egyik kertből a másikba, a malomba . . . mindenki csónakon megy”.⁵⁷ Közélebbit a malmokról nem tudunk meg leírásából, de annyit igen, hogy legalább egy volt, és hogy az emberek csónakokon közelítették meg. Igen ízlett neki a Gyulán evett fehér cipókenyér.

A török valószínűleg a régi helyén, a vártól nyugatra, a külső védőművek közvetlen közelében építteti fel a nagymalmot. A régi hely most is alkalmas, a vár közele miatt a malom védelme is biztosított. Ez a malomkészség a vár töröktől való visszafoglalásakor ismét elpusztul. Van adatunk arra, hogy 1698–99-ben a vár királyi fennhatósága alatt álló katonasága részére a nyilván ez időtájt létesített „rácok malmában” kellett őrltetni. Itt azonban fizetni kellett az őrlésért. Talán ennek a malomnak az emlékét őrzi meg Kohn Dávid egyik adata: A mai Rövid utca régen Rác utca volt, mert sarkán állt Rác kapitány malma.⁵⁸ Kohn ugyan Rác Gábor kapitányról véli az elnevezést, aki a XIX. század végén élt, és tényleg volt itt egy szárazmalma, mégis alighanem jó adatra irányítja a figyelmünket. A rácok kapitányának malma állhatott errefelé.

1700–1705 között ismét felépül a nagymalom a régi helyén, de nem hosszú ideig állhat, új veszedelem következik.

A gyulai malmok a XVIII. században

Még alig hevverte ki a város a töröktől való visszafoglalást, újabb szenvedések következtek. 1705-ben a várban labancok vannak, a kurucok vívják Károlyi Sándor vezetésével. Károlyi a hadműveleteket ábrázoló térképvázlatán jelöli a nagymalom helyét: „Malom és gátja, kit Fejér-Körös malomnak hínak”.⁵⁹ A várat nem tudja elfoglalni, a várost azonban felégeti. Természetesen a malomnak sem kegyelmez.

Harruckern János György, az új földesúr, 1720 körül kezd hozzá birtoka megszervezéséhez. Az ő idején (1722) készíti el Rosenfeld hadmérnök a város térképét és látképét.⁶⁰ A térképen három malmot jelöl. Kettőt réginek említ, — három, illetve két vízikerekesek —, a vártól északra helyezkednek el,

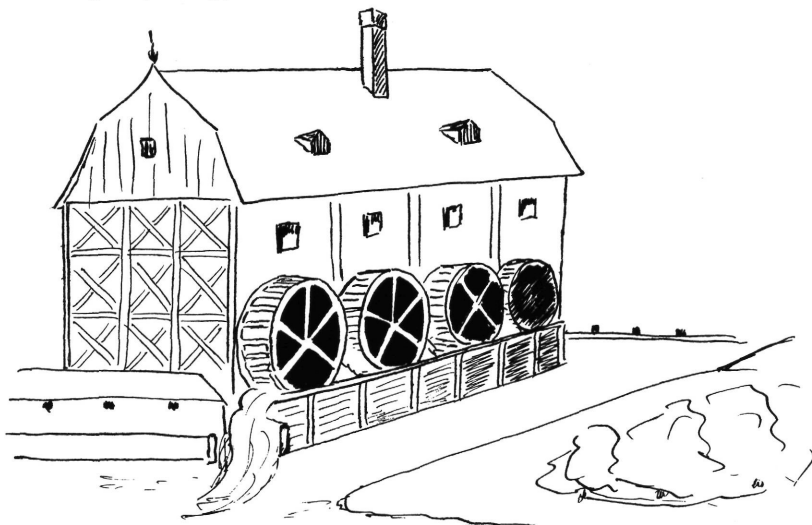
a harmadik, a nagymalom a régi, középkori helyén épült újjá a vártól nyugatra, „egészen új építmény”-nek említi.

A nagymalom a mai görögkeleti templom helyén állt, a vár külső védelmi vonala közelében. Az idősebb emberek közül néhányan még tudnak a régi „uradalmi nagymalom”-ról. Anka János 73 éves gyulai kőműves (Vár u. 4.) így mondja el templomuk történetét:

„A gyulai románok a mai Pálffy kollégium (Kossuth u. 26.) udvarán állt, kis bekerített rác templomot használták először, mikor itt letelepedtek. Ez a templom fából volt, és 1801-ben, a nagy tűzvészkor porig égett. Ugyanez a tűz végezett az uradalmi nagymalommal is. Rendelet jött, hogy többet vízimalmot csinálni nem szabad. Az uraság a malom helyét adta a románoknak. Itt építették fel a templomot. Ám a hely kicsi volt, a malom kútját sehogyan se lehetett kikerülni, az épületen belül esett. Én magam vagy tízszer is javítottam a követ a kút helyén, a nők oldalán, de tudom, soha nem lesz jó, mert ahol egyszer kút volt, az visszaköveteli a helyét, ott mindig meg fog sülyyedni a kövezet.”

Anka János adatai azért is figyelemre méltóak, mert ő ezt könyvekből nem ismerheti, a görögkeleti egyháznál szójhagyomány alapján tudják a templomuk történetét.

A malomépületekről készült látkép alapján megállapíthatjuk, hogy egyemeletes magasságú, fala boronafalazat, tetőzete — ha nem téved a rajzoló —, a manzard-tetőre emlékeztet. Négy vízikereke a vár felőli oldalon a malomárok felett jár (3. kép).⁶¹

3. Az uradalmi nagymalom 1722-ből a Rosenfeld-látkép alapján
3. Die herrschaftliche Grosse Mühle 1722 nach einer Ansicht von Rosenfeld

Hogy a városban levő malmok kellő hajtóenergiához jussanak, a Fehér-Körös főmedrét zsilipes duzzasztógáttal zárták el. A térkép szerint ez is új létesítmény: „neye Schliessen”. A duzzasztógát helyét mind a térkép, mind a látkép jelöli. Vele biztosították a vártól északra levő malmok víz-

ami a kastélyt és a várat ábrázolja különböző oldalakról.⁶³ Mindhárom képen azonos alakú épület a nagymalom, a Rosenfeld-látképre azonban nem emlékezett. Bizonyára a hadakozásnak esett áldozatul — ki tudja, hanyadszor, és épült újjá más épületalakban —, kit tudja, hanyadszor.

A malom a XVIII. század végén is fontos helye egy-egy községnek, léte vagy nemléte a helysége jellemző, Petik Ambrus, a megye földjének egyik első bemutatója, Békés megye leírása c. művében fel is tünteti a malmokat a megye községeiben, városaiban.⁶⁴ Békés leírásánál a középkori Hatos malom utódján kívül „tombászos” malmokat ír le: „hajóforma kivágott nagy Vastag fákra épült egykővű malmok, kiknek szorultságban nem kevés hasznokat veszik”. Ez az első említése megyénkben a „hajómalom”-nak, „tombászos” malomnak, általánossá soha nem vált ez a típus. A tombászos malmok valószínűleg magánkézen lehettek, hiszen csak „szorultság idején” működtek, és csak egy kópárral dolgoztak.

Legrészletesebben szűkebb hazáját, Gyula városát írja le. A külső vár körül levő épületek között két malmot említ: „... Vadas Kert, E mellett a Város felől egyik vízen egy kövű, a másik pedig négy kövű vízen forgó malmok”.⁶⁵ A két malom valószínűleg az 1722-es térkép négykerekű, illetve háromkerekű malma helyén állhatott.

Ez a két malom a város lakóinak szükségletét aligha elégítette ki. Petiktől tudjuk meg, hogy „külső Helységek beli Malomba” is jártak a gyulaiak. Talán Váriban lehetett ez, mert itt említ az uraságnak „vízen forgó három kövű” malmát. Doboznál, Vésztőnél, Szeghalomnál jegyez még fel vízimalmokat. A szeghalmi malmokról említi, hogy a gazdáké, és az aprócska malmok „Ásásokon” vannak, hasznukat csak áradáskor veszik. Orosháza és Csabán ebben az időben csak szárazmalmok vannak.

A vízimalmok megszűnte

Már az 1740-es évektől kezdve sok panasz hangzik el a vízimalmokra. A medrek tönkrementek a gátak, fenékkarók miatt, a rendezetlenség akadály a csónakon való közlekedésnek, faúsztatásnak, állandó az árvízveszély.

Említettük, 1722-ben megjelent a város területén a *szárazmalom*. Ennek a készségnek a működése nem az időjárás függvénye, előállítás, fenntartása egyszerűbb, karbantartása nem igényli a tömegek munkáját. Ahhoz azonban, hogy az uradalom lemondjon a vízimalmok jövedelméről, és átálljon a szárazmalmokkal való őrlésre, tőkebefektetés, beruházás kellene. Az uraság éppen emiatt halogatja is a dolgot. A Békés megyei földbirtokosok között hosszas perek húzódnak, de a Harruckernek a hatalmasabbak, egyelőre a gyulai malmok megmaradnak. A vitában több megye érvel (Békés, Bihar, Csanád, Csongrád), végül a helytartótanács szól közbe. Utasítja Békés, Csanád és Csongrád vármegyéket, hogy vegye kezdetét a vízszabályozás. E célból meg is fogadják Vertich József geometrát (földmérőt).⁶⁶ Hogy a szabályozás mennyire sürgető, arról a saját kárukon győződhetnek meg a gyulaiak. 1799 februárjában éjszakának idején kellett menekülniük a Körös bal partján lakóknak az árvízről.

A vízszabályozás megoldását szörnyű katasztrófa idézte elő. 1801. július 9-én leég a város, a főleg fából készült malmok nemkülönben. Most megindul a küzdelem a vizek szabályozásáért, hogy a környéket árvízmentessé lehessen tenni, és a sürgető emberi szempontokért — kenyér kell a lakosságnak.

A két vitathatatlanul logikus indok tragikus ellentétet hoz létre. Hosszas huzavona kezdődik. Az alapvető baj az, hogy a gyulai uradalom nem akar szárazmalmokra tőkét befektetni, hanem a megégett malmokat szeretné újjáépíttetni. Bizonyára ez lenne a kisebb költség és a gyorsabb munka. A város lakossága támogatja is e törekvésekben az uradalmat, éppen a gyorsabb kenyérellátás érdekében. A malmok ugyan egy kivételével elégtek, de gátjaik megmaradtak, és a bajok továbbra is fennállnak, árvízzel fenyegetnek.

1801-ben arra panaszkodnak, hogy az elégett malmok zsilipjei zárva vannak, „ . . . a víz, mely most úgyis áradásban vagyon, annak rendi szerént le nem folyhatván, a felső szomszédoknak kimondhatatlan károkat okoz, nevezetesen pedig a váriak nyomását úgy elvitte, és olyan helyekre is kiterjedt, ahová legnagyobb árvizek alkalmatosságával sem szokott víz ki-csapni”. Az uradalom képviselőjében Birsek János elmondja, hogy a lezárt zsilipek az épen maradt kis malom számára biztosítják a vizet, „ . . . csupán csak maga vagyon, Gyulán, legyen elegendő víz, nehogy az úgyis nyomorúságban levő gyulai lakosok az őrléstül is elzárattatván, még nagyobb ínséget szenvedni kénteleníttessenek”.⁶⁷

Bizottságot küldenek ki a megégett vízimalmok zúgóinak megvizsgálására. A bizottság: „ . . . tapasztalta, hogy mind a nagymalomnál, mind az oláh-városinál csak 1—1 táblája lévén a zúgóknak kinyitva, a többi zúgó táblák pedig mindenütt vagy egészében vagy félig megégve, sőt a zúgók előtt öszve tóduló egyéb gazok és szálfák nagyon tartóztatják és hátra nyomják a vizet, és csak a nyitva levő két táblák helyein s a félig megégetteknek tetején folyhat le valami része a víznek”.⁶⁸

A gyulaiak érvelése érthető, a tűzvész előtt 14 kőpár örölt, és alig győzte a munkát, most csak három. A város lakossága meghaladta ekkor a 12 000 főt, két század katonaságot is kellett tartaniuk, a kis malom nem elég. A helytartótanács és a kijelölt királyi biztos azonban hajthatatlan, a medrekből pusztulniuk kell a malmoknak.

1803-ban a megyegyűlésen megint előkerült a malmok ügye. Az egyetlen malom kevés, az uraság vállalná a szabályoknak megfelelő vízimalom építését, a régi malom okozta iszaposodás eltüntetését. Hivatkozik megbízottja arra, hogy az „anya-Körösből három kanálisok is vagynak ásva . . .”, ezek bármelyikén működhetne a malom.⁶⁹ Ismét elutasítás a javaslat osztályrésze. Tudomásul kell venni, a malmokat le kell bontatni. Carbon, a gyulai uradalom adminisztrátora azt kéri, hogy úgy határozzák meg a malmok elrontásának időpontját, hogy közben szárazmalmokat lehessen felállítani. A türelmi idő csekély. 1805 januárjáig maradhatnak meg a malmok. A királyi biztos levele ezt is megvétőzza, és gyakorlatilag 1804 végén egyetlen malom sem dolgozik a városban.

A szabálytalanul épített malomgát, malomzúgó veszedelmes árvízokozó. Hogy az árvízveszélyt elkerüljék, aprólékosan pontos rendelkezések látnak

napvilágot a zúgók építéséről. A csabai malom zúgójának elkészítéséről szóló rendelet sok fontos adatot, névanyagot tartalmaz a malomrendszerrel kapcsolatban. Idézzünk ebből!

„Mindenek előtt készíttessen el az anya-Körösre egy 8 öles zuhogó, melyek ászokfője nem a víz mostani fenekével egyezzen, hanem azon alól még két lábnyira bocsáthasson le. Tétessen pedig arra két 1—1 lábnyi vastagságú gerenda, hogy így ugyancsak egyezzen a víz mostani fenekével.” (Ez a rendszer arra való, hogy a víz mindig azonos szintű legyen, ne moshassa mélyre a zuhagó alatt a medret.) „A zuhogónak középső része legyen 5 öl szélességű, 3, 4 vagy 5 kapura, hogy azon a hajókázás és fa szállítás le s fel mindenkor mehessen akadály nélkül. Úgy legyenek pedig a kapuk csinálva, hogy egészen az ászokfőre le ne bocsáttassanak, hanem legalább két hüvelyknyi hézag maradjon a kapu alsó része és az ászokfő között, hogy így ott a víz soha semmi iszapot le ne tehessen. A zuhogónak a más két szárnya légyen 9—9 lábnyi szélességű, és úgy készíttessen, hogy fel ne nyíljon, s az ászokfője éppen olyan magas legyen, mint a malomé, hogy így mihelyt ott a víz meghordja, azon mindenkor szabadon folyhasson. Mihelyt pedig a víz áradásában lészen, minden időben fel kelletik nyitni a nagy zuhogót is egészen, úgy szinte a csabai ásáson levőt is, hogy így a víz mindenfelé szabadon mehessen. A zuhogóknak két szárnya akár fából, akár kőből úgy meg legyen erősítve, hogy azt a víz soha meg ne kerülhesse, és így kárt ne okozzon. Hogy a malom zsilipjéről lerohanó víz ott ugyan mélységet és alább pedig iszapolást ne okozhasson, alól a zsilipen a víz feneke 3 ölnyi hosszúságra padoltasson ki erős tölgyfa deszkákkal, hogy így a víz ereje azon megtörjön, s azon elsímulván sem örvényt, sem iszapolást ne okozhasson.”⁷⁰

1805. május 6-án a királyi biztos személyes jelenlétében lebontották a gyulai malmot. Több mint két évet kell várniuk azonban a lakosoknak, hogy szárazmalom működjék. Ebből egy év várakozás amiatt történik, mert az uraság Magyar-Gyula 1805. október 26-án beadott kérelmével nem foglalkozik, 1806. október 11-én meg kellett sürgetni a kérelmet, mire végre a földesúr másnap megadta az engedélyt a malomépitéshez. Az uradalom nem nagyon siet a lakosság segítségére, szárazmalma csak 1809-ben kezdi meg a működést.⁷¹

A malmot ugyan megszüntették, a készségeit és a vízikerekeket felszámolták, de a malomgátak elbontása hosszasan húzódó munka. A régi nagy-malom utolsó nyomait 1829—34 között számolják csak fel. „Gyula városában . . . 656 öl hosszúságban 2 öl széles és a volt fenéknél 1 1/2 lábbal mélyebb vezérárok ásott, valamint az oláh templomnál volt régi malomnak téglá és cölöp maradványait (800 db cölöp) kiásattak, és a meder ezen része 48 öl hosszúságban 5 öl szélességben, 4 1/2 láb mélységben 180 köböl föld kiemeléssel mélyített ki.”⁷²

A Körösök szabályozása során elkészül Arad megyében a Nádor-malom-csatorna, ezen létesülnek vízimalmok. Gyulához legközelebb a csatorna mellett Pél van. Gyulán ugyan gomba módra szaporodnak a szárazmalmok, de érdekes a hagyománytisztelet, a megszokás. Még a ma élő öregek is arról vallanak, hogy csak a vízimalom lisztje az igazi. A mai 70—75 évesek a

péli malomba jártak öröltetni az első világháború végéig, azt mondják, a vízimalom nem égeti meg a lisztet, a száraz- és hengeres malom igen.

Gyula közelében nincs vízimalom. Eltűnt technikatörténetünknek ez az ősi munkaeszköze. A vele való foglalkozás azonban igen tanulságos. Következtethetünk termelési jellegére, a malmok számából a lakosságra, közvetve a rég letűnt idők emberének életmódjára.

JEGYZETEK

- ¹ *Mihalik (Tarnai) László*, Adatok Gyula földrajzához, Föld és Ember, 1930. X. 3.
- ² *Kristó Gyula*, Olvasókönyv Békés megye történetéhez Bcs. 1976. 24. old.
- ³ *Kristó*, i. m. 51. old.
- ⁴ *Veress Endre*, Gyula város oklevéltára. Bp. 1938. 46. okl. 27. old.
- ⁵ *Veress*, i. m. 84. okl. 57. old.
- ⁶ *Hanzó Lajos*, Feudalizmuskori áruterelés és iparfejlődés Békés megyében. A gyulai Erkel Ferenc Múzeum kiadványai 5. Gyula, 1959.
- ⁷ *Veress*, i. m. 81. okl. 54. old.
- ⁸ *Hajnal István*, A gépkorszak kialakulása. Technikatört. Szemle, 1963. II. 9—26. old.
- ⁹ *Veress*, i. m. 127. okl. 98. old.
- ¹⁰ *Veress*, i. m. 86. okl. 61. old.
- ¹¹ A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum helytörténeti leltára: H. 70. 63. 1.
- ¹² *Veress*, i. m. 86. okl. 61. old.
- ¹³ *Scherer*, Gyula város története 1938. I. 97. old.
- ¹⁴ *Veress*, i. m. 96. okl. 67. old.
- ¹⁵ *Veress*, i. m. 148—300—401. okl. 132—240—300. old.
- ¹⁶ *Veress*, i. m. 86. okl. 61. old.
- ¹⁷ *Veress*, i. m. 53. okl. 32. old.
- ¹⁸ *Kristó*, i. m. 66. old.
- ¹⁹ *Veress*, i. m. 147. okl. 131. old.
- ²⁰ *Veress*, i. m. 137. okl. 115. old.
- ²¹ *Veress*, i. m. 127. okl. 101. old.
- ²² *Veress*, i. m. 138. okl. 116. old.
- ²³ *Veress*, i. m. 119. okl. 89. old.
- ²⁴ *Veress*, i. m. 117. okl. 86. old.
- ²⁵ *Veress*, i. m. 121. okl. 92—93. old.
- ²⁶ *Veress*, i. m. 287. okl. 218—223. old.
- ²⁷ *Veress*, i. m. 119. okl. 88. old.
- ²⁸ *Veress*, i. m. 399. okl. 288—296. old.
- ²⁹ A térkép a gyulai Erkel Ferenc Múzeum, Gyula és Körösköz története című állandó kiállítása részére Lükó Gábor tervei alapján rajzolt vázlat felhasználásával készült.
- ³⁰ *Bogdán István*, Malom és népesség. Agrártörténeti Szemle, 1966. VII. 1—2. 178—187. old.
- ³¹ *Bácskai Vera*, A gyulai uradalom mezővárosai a XVI. században. Agrártörténeti Szemle, 1967. IX. 3—4. 432—454. old.
- ³² *Szücs Jenő*, Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon. Bp. 1955. 44. old.
- ³³ *Veress*, i. m. 478. okl. 347. old.
- ³⁴ *Veress*, i. m. 86. okl. 61. old.
- ³⁵ *Mogyoróssy János*, Gyulai codex, Gyulán, 1882. 26—27. old.
- ³⁶ *Veress*, i. m. 478. okl. 347. old.
- ³⁷ *Veress*, i. m. 153. okl. 139. old.
- ³⁸ *Veress*, i. m. 101. okl. 74. old.
- ³⁹ *Veress*, i. m. 127. okl. 98—99. old.
- ⁴⁰ *Veress*, i. m. 127. okl. 99. old.
- ⁴¹ *Veress*, i. m. 142. okl. 124. old.
- ⁴² *Veress*, i. m. 540. okl. 385. old.
- ⁴³ *Scherer Ferenc*, Gyula város története, 1938. I. 80. old.
- ⁴⁴ *Bogdán István*, Adalék vízimalmaink műszaktörténetéhez. Agrártörténeti Szemle, 1964. VI. 3—4. 426—36. old.

- ⁴⁵ *Détshy Mihály*, A gyulai veduták kérdése, A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum kiadványai, Gyula, 1960.
- ⁴⁶ *Pongrácz Pál*, Régi malomépítészet, Bp. 1967. Műszaki Könyvkiadó. 64. old.
- ⁴⁷ *Veress*, i. m. 148. okl. 133. old.
- ⁴⁸ *Veress*, i. m. 148. okl. 131. old.
- ⁴⁹ *Veress*, i. m. 445. okl. 336. old.
- ⁵⁰ *Scherer*, i. m. I. 86—87. old. között.
- ⁵¹ *Veress*, i. m. 103. okl. 76. old.
- ⁵² *Veress*, i. m. 300. okl. 240. old.
- ⁵³ *Veress*, i. m. 148. okl. 133. old.
- ⁵⁴ *Kristó*, i. m. 66—67. old.
- ⁵⁵ *Veress*, i. m. 127. okl. 101. old.
- ⁵⁶ *Veress*, i. m. 107. okl. 81. old.
- A Veress Endre-műből idézett oklevelek (latin és német nyelvű) fordítását Pánczél Barnabás tanár kollégámnak köszönöm hálás szeretettel.
- ⁵⁷ *Evlia Cselebi*, Magyarországi utazás, Ford. Dr. Karácsony Imre, Bp. 1908. MTA kiad. 229. old.
- ⁵⁸ *Kohn Dávid*, Gyula város utcái és terei, Gyula, 1937. Gyula Megyei Város közönsége. 43—44. old.
- ⁵⁹ *Scherer*, i. m. I. 268. old. között.
- ⁶⁰ *Scherer*, i. m. I. térkép: 284—285. old. között; látkép: I. 275. old.
- ⁶¹ A nagymalom képe a Rosenfeld-látkép alapján.
- ⁶² A vázlat a Rosenfeld-térkép (1722) adatainak a jelenlegi várostérképre való átmérésével készült.
- ⁶³ *Scherer*, i. m. I. 301. old.; I. 341. old.; és *Parádi Nándor*, A gyulai vár ásatásainak építéstörténeti eredményei. 221. kép.
- ⁶⁴ *Petik Ambrus*, Békés megye leírása, 1784. Múzeumi kiadás, Gyulán, 1961.
- ⁶⁵ *Petik*, i. m. 18. old.
- ⁶⁶ *Scherer*, i. m. I. 393. old.
- ⁶⁷ *Scherer*, i. m. I. 412—413. old.
- ⁶⁸ *Scherer*, i. m. I. 419. 420. old.
- ⁶⁹ *Scherer*, i. m. I. 507—509. old.
- ⁷⁰ *Scherer*, i. m. I. 304—311. old.
- ⁷¹ *Scherer*, i. m. I. 395.
- ⁷² *Gallacz János*, Monográfia a Körös—Berettyó-völgy árvízmentesítéséről. Nagyvárad, 1896. I. 393. old.

Geschichte der Mühlen des Gyulaer Burgherrschaftsgutes

ANIKÓ KISS

Der Artikel stellt die Geschichte der Mühlen des Gyulaer Burgherrschaftsgutes von dessen Gründung bis Anfang des XIX. Jahrhunderts vor. Gyula liegt im einstigen Flutgebiet der Kreischen (Körösök). Infolge des geringen Gefälles der Weissen Kreisch (Fehér-Körös) zerfiel diese in verschiedene Flussarme, begleitet von verschiedenen Adern und Stufenabschnitten, in denen das ganze Jahr hindurch fließendes Wasser vorhanden war, das für den Mühlenantrieb genutzt werden konnte. So sind die Wassermühlen am häufigsten an Treffpunkten verschiedener Landschaftseinheiten zu finden.

Die Mühlen gelten als Bestandteil des feudalen Besitztums seit ihrem Entstehen, einzelne Grundherren verfügten sogar über mehrere Mühlen. Ein Grund dafür ist, dass eine Mühle für den Besitzer eine grossartige Einnahmequelle darstellte. In den Besitzumsernungsurkunden sind die Mühlen oder der Mühlenplatz immer unter den bedeutenderen Besitzartikeln verzeichnet. Das Recht zur Gründung einer Mühle hatte immer der Grundherr, und die Mühlen waren nicht nur wertvoll, sondern standen auch in allgemeiner Achtung. Der Grundherr war auch für die Erhaltung der Kirche auf seinem Besitz verantwortlich. Die Schenkung der Mühleneinkünfte stellte dazu ein materielle Möglichkeit dar. So erhielt der Pfarrer von Gyula 1511 die Einkünfte zweier in der Nähe der Gemeinde Dobozy gelegenen Mühlen. Die Pfarre erhielt auch die sogenannte Sonnabendeneinnahme der im Stadtgebiet gelegenen Mühle.

Die Erbauer der Mühlen waren Fronleute. Die Mühlen selbst wurden grösstenteils aus Holz gebaut, das Werk wurde von in der Holzbearbeitung geübten Fronleuten geschnitzt. Das Mühlengebäude wurde ebenfalls aus Holz gebaut, landesmässig am verbreitetsten war die gezähnte (Eggen-) Wandung, das Dach war ein Schauben- oder Rohrdach, eventuell ein Schindeldach. Der Mühlenbau, sowie deren Instandhaltung waren Fronaufgaben. Zu den mit der Mühle verbundenen Diensten wurden sogar Bürgersleute verpflichtet. So waren viele Leute zur Reinigung der Mühlengraben erforderlich. Eine weitere Fronlast war auch die Fuhrdienstleistung zur Mühle. Die Müller selbst waren auch Fronleute, die für ihre Arbeit vom Burgherrschaftsgut keine besondere Zahlung bekamen. Die Müller hatten nicht nur das eigentliche Mahlen der Getreidekörner zu verstehen, sondern auch alle Schnitzarbeiten, Bau- und Wagnerarbeiten. Obwohl die Müller Fronleute waren, war ihre gesellschaftliche und materielle Stellung nicht schlecht.

1525 betrug die Zahl der Mühlen 7, 1559 wuchs ihre Zahl um eine weitere. Diese letztere Mühle entsand in Gyula, da sich die Einwohnerzahl erhöhte. Bis zu diesem Zeitpunkt erhöht sich auch die in Betrieb befindliche Anzahl von Mühlensteinpaaren. Auf mittelbarem Wege kann man auch aus der Mühlenproduktion Schlüsse auf die Seelenanzahl ziehen. Gyula betreffend kann auf der Grundlage von Nachrechnungen auf eine Einwohnerzahl von 2200 geschlossen werden, was als eine sehr wahrscheinliche Angabe angesehen werden darf. 1561 erwähnt das Urbarium 6 Mühlen, in Gyula zwei. Die eine ist die Grosse Mühle, die andere die Fok-Mühle.

Die Mühlen bringen dem Burgherrschaftsgut in einzelnen Jahren beträchtliche Einnahmen, jedoch sind diese schwankend, was neben der technischen Ausrüstung auch durch die Witterung und die Wasserverhältnisse beeinflusst wird. Auf die Leistung der Mühlen kann ebenfalls geschlossen werden. 1559 übersteigt die Kapazität der 20 arbeitenden Mühlsteinpaare in 24 Stunden die 200 Zentner. Mit der Annäherung der Türkenwelt flaut die Mühleneinnahme ab, die Mühlen fallen der Belagerung, den Schlachten zum Opfer.

Die Mühlen des Burgherrschaftsgutes Gyula sind bis zum 18. Jahrhundert ohne Ausnahme Wasseradmühlen mit Unterwasserzapfenantrieb. Soviele Wasserräder ein Mühle hatte, soviele Mühlenwerke, Mühlsteinmechanismen wurden angetrieben. Die Inneneinrichtung der Mühlen ist uns heute nicht mehr bekannt. Es ist anzunehmen, dass die Körner nur gemahlen wurden und die Mühlen nicht über eine Siebvorrichtung verfügten. Es gibt auch Mühlen, in denen nicht nur Mehl gemahlen wurde, sondern deren eines Wasserrad eine Art Stampfer („kölyü“) oder Walke betrieb. Die Walke wurde zur Tuchherstellung verwendet. Auf dem Prinzip des „kölyü“ (Stampfer) arbeitet auch die zur Schiesspulverherstellung notwendige Stampfmühle.

1566 gelangt Gyula in Türkenhand. Sämtliche auf dem Gebiet des Burgherrschaftsgutes befindlichen Mühlen fallen der Belagerung zum Opfer. Wir verfügen kaum über sichere Angaben in Verbindung mit den Mühlen aus der Zeit der Türkenherrschaft. Erst nach der Vertreibung der Türken treten 1722 erstmals wieder die Mühlen in Vorschein. Aus dieser Zeit wissen wir um drei Mühlen, die eine, die grösste, entstand an ihrer alten mittelalterlichen Stelle, auf dem Gebiet der heutigen griechisch-orthodoxen Kirche.

Für die ausreichende Wasserversorgung der Mühlen sorgt ein Staudamm und ein Mühlendamm, jeweils mit einem Schleusensystem, damit die Wassermenge jederzeit zu regulieren war.

Mitte der 1700-er Jahre gibt es in der Stadt nur zwei Mühlen, die die Anforderungen der Bevölkerung kaum erfüllen können, so suchten die Gyulaer auch die Mühlen der umliegenden Dörfer auf. Seit der Mitte der 1740-er Jahre gibt es viele Beschwerden im Zusammenhang mit den Wassermühlen. Wegen der unregelmässigen Gräben und vernachlässigten Dämme droht dauernd Überschwemmung. Die Dämme behindern, verhindern weiterhin auch die Flösserei und den Bootsverkehr.

Die Instandhaltung der Wassermühlen ist sehr kostenaufwändig, die der Trockenmühlen dagegen weniger. Dennoch schreitet die Gutsherrschaft anfänglich nicht zur Schaffung von Trockenmühlen, da dazu Kapitalinvestition notwendig ist. Der Streit um die Regelung der Wasserwege zieht sich

über lange Zeit hin, bis eine Katastrophe diesem Streit ein Ende nimmt. 1801 brennt die ganze Stadt nieder, mit ihr alle Mühlen. Die Einwohnerschaft der Stadt bleibt ohne Brot, die neue technische Einrichtung, die Trockenmühle, beginnt erst 1809 zu arbeiten.

Im Rahmen der Regelung der Kreischen entsteht im Komitat Arad der Nádor Mühlenkanal, an welchem die Wassermühlen betrieben werden. Die zu Gyula am nächsten gelegene Mühle war die Péler Mühle, wohin die Gyulaer bis zum ersten Weltkrieg ihr Korn zum Mahlen brachten, obwohl in der Stadt bereits zahlreiche Trocken- und auch eine Dampfmühle arbeiteten. Heute gibt es in der Nähe von Gyula keine Wassermühle.

Aus der Geschichte der Mühlen können viele Lehren gezogen werden. So kann hieraus auf den Wirtschaftscharakter, Produktionscharakter dieser Gegend geschlossen werden, kann man aus der Zahl der Mühlen auf die Einwohnerschaft, mittelbar auf das Leben der Menschen längst vergangener Zeiten schliessen.